

ABU RAYHON BERUNIY OBRAZI ISAJON SULTON TALQINIDA

Anvar Allambergenov

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori*

O‘zbek adabiyotida Abu Rayhon Beruniy obrazi talqin qilingan turli xil janrlardagi yigirmaga yaqin asarlar mavjud. Bu asarlar qatoriga O‘zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning joriy yilda nashr qilingan “Abu Rayhon Beruniy” romani ham qo‘shildi. Roman alloma obrazi talqin qilingan boshqa asarlarga qaraganda qator jihatlari bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Jumladan, yozuvchi Beruniy davrini to‘laqonli aks ettirishga urinish bilan bir qatorda hazrat Beruniyning hayotini, shaxsiyatini, uning diniy, falsafiy, siyosiy qarashlarini to‘laqonli ochib berishga harakat qilgan. Qolaversa, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy faoliyati, olib borayotgan tadqiqot ishlari uchun asqatarlik, o‘z qo‘llari bilan yasagan moddalarning solishtirma og‘irliklarini o‘lchovchi asbob, qimmatbaho toshlarning og‘irligini aniqlash uchun nozik tarozu, tutash idishlar qoidasiga asoslangan uskuna, yuqori aniqlikdagi usturlob va armila kabi har xil hajmdagi asbob uskunalardan iborat qo‘l ixtirolari, aniq ilmiy dalillar bilan ilgari surgan aql kashfiyotlarini asarning boshidan to oxiri qadar goh sharoit taqozosiga ko‘ra voqealar yordamida goh obrazlar tilidan har xil shaklda ko‘rsatib o‘tadi. “Abu Rayhon yunon olimlarining yer yuzi tuzilishiga oid asarlarini ham o‘qib chiqdi. Qolaversa, uchburchak va to‘g‘ri burchak nazariyasini ham o‘rganib oldi. Qachon qaramay, uni hisob-kitoblar ustida ko‘rardim. Rum usturlobini o‘lchab tekshirib ko‘rgach, temirchi bilan birga, qo‘llari kuya-kuya o‘z usturlobi va armillasini yasadi.”¹ Alloma ajdodimizning ilmiy yo‘nalishdagi kashf-u karomatlari, mehnat-u mashaqqatlari shu zayl tasvirlanadi. Bu o‘rinda Fransiyaning sobiq prezidenti Fransua Mitteranning quyidagi gaplari yodimizga tushadi. “G‘arbda “Al-Baron” deb nom olgan Sharqning buyuk mutafakkir olimi Abu Rayhon Beruniyning insoniyat oldida qilgan xizmatlari shu qadar buyukki, uning yoniga boshqa bironta millatning vakilini qo‘yib bo‘lmaydi. U fanning barcha sohalarida birinchi edi. Jahon ilm-fan tarixini Abu Rayhon Beruniyning ilmiy ishlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi”.

Isajon Sulton Abu Rayhon Beruniyning shohlar bilan munosabatiga ham yangicha nigoh bilan nazar soladi. Yozuvchi bu borada o‘z salafilariga qaraganda tarixiy haqiqatga to‘la yondashishga harakat qiladi. Hazrat Abu Rayhon Beruniy qalamiga mansub bo‘lgan, o‘zining hasbi holi bayon qilingan quyidagi satrlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak uning amir-u sultonlar bilan munosabati doimiy ravishda kollizyali tarzda kechgan deyish noto‘g‘ri bo‘ladi bizning nazarimizda.

¹ Isajon Sulton. Abu Rayhon Beruniy. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. T.: 2023-yil 32-bet

Minbarlarga chiqib, oshib martabam,
O‘tdi ne‘mat soyasida ko‘p onim.
Boqdi Iroq oilasi sut bilan,
Men – niholga Mansur bo‘ldi darmonim.
Taklif etdi meni toshdil Vishmagir,
Yoqtirmadim – “Bo‘lgil”, dedi a‘yonim.
Ma‘munlarning avlodidan ul Ali
Bo‘ldi tabib, hech ko‘rmadi dard jonim.
So‘nggi Ma‘mun nazar soldi holimga,
Boshim ko‘kka yetkazdi ul sultonim.
Ne‘matini Mahmud darig‘ tutmadi,
Qo‘rmaslikka oldi doim nuqsonim.²

Abu Rayhon Beruniyning hayoti haqida xabar beruvchi she‘rdan olingan bu parchada amir afrig‘iylar, Xorazmshoh ma‘muniylar, Sulton g‘aznaviylar hamda Qobus ibn Vishmagir haqida gap boradi. Isajon Sulton romanda shohlarning alloma bilan bo‘lgan munosabatlarini yuqoridagi she‘r va shu kabi manbalarda keltirilganidek bir qadar iliq va samimiy tarzda taqlin qiladi. Masalan, Sulton Mas‘ud G‘aznaviy va Abu Rayhon Beruniy munosabatlari juda yaxshi bo‘lgan. Beruniy Mas‘ud G‘aznaviyga yoshligidan ustozlik qilgan va keyinchalik o‘zining eng yirik asarlaridan biri “Qonuni Mas‘udiy”ni unga bag‘ishlagan. O‘z navbatida Sulton Mas‘ud ham ustozining hurmatini joyiga qo‘yib unga izzat-ikrom ko‘rsatgan. “Shunday qilib Sulton Mas‘ud G‘aznaviy Abu Rayhonning izzatini ko‘kdagi yulduzlar qadar ko‘tardi. Unga Bog‘i Mas‘udiydan alohida bog‘ ajratdi. U shunday so‘lim ediki, barcha havas qilardi. Sharqirab zilol suvlar oqar, sahniga turli gullar bilan birga, rayhonlar ham ekilgan edi.”³ Yuqoridagi tasvirdan Sulton Mas‘udning alloma ustoziga bo‘lgan yuksak ehtiromini ko‘rishimiz mumkin. Parchada keltirilgan “sahniga turli gullar bilan birga, **rayhonlar** ham ekilgan edi” jumlasiga diqqat qaratadigan bo‘lsak yozuvchining sinchikovligiga, tasvirda mayda detallargacha e‘tibor berishdagi o‘ziga xosligini sezamiz. Manbalarda ta‘kidlanishicha Abu Rayhon Beruniy rayhon gulini juda yaxshi ko‘rgan ekan. Hatto ismidagi rayhon qo‘shimchasi uning hamisha chakkasiga rayhon gulini taqib yurishi natijasida rayhonli kishi deb atalshiga sabab bo‘lgan, degan qarashlar ham mavjud. Sulton Mas‘udning shohona tortig‘i bog‘ ichidagi bog‘da turfa gullar qatori rayhon gulining ham borligini tuhfaning uni oluvchiga yanada manzur bo‘lishi ko‘zlab qilinayotgan ish ekanligidan dalolat. Hazrat Beruniy hayoti bilan tanish bo‘lgan har

² She‘rni arab tilidan A.Irisov tarjima qilgan.

³ Isajon Sulton. Abu Rayhon Beruniy. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. T.: 2023-yil 304-bet

bir o‘quvchi rayhon gulining muallif tildan berilayotgan matnda alohida ta’kidlanishi bejizga emasligini angelaydi.

Abu Rayhon Beruniy asarlarini, xususan, she’rlarini ixlos bilan o‘qib yuruvchilarning ko‘ngliga g‘ashlik soladigan ba’zi jumlar mavjud. Muqaddas, ilohiy kitob hisoblanmish Qur’oni Karimning 111-Masad surasiga ishora qilingan satrlar nazarimizda roman muallifining ham ko‘nglini g‘ashlantirgan. Lekin bu g‘ashlikni tarqatish uchun yozuvchi badiiy yechim topganligini asardan olingan quyidagi parcha orqali ko‘rishimiz mumkin.

“Men nodon, yoshlik chog‘imda o‘zimning naqadar zakiyligimni ko‘rsatish uchun, nasabimni so‘raganlarga “Otamni eslolmayman, onam esa “xammalatol-xatob” edi deb javob berardim. Azbaroyi nodonligimdan, halok bo‘lgur Abu Lahabning xotini haqidagi u kalimalarni o‘z onamga nisbatan qo‘llardim. Eslasam yuragim zardobga to‘ladi. Boshqa onalarning o‘g‘illari menday nodonlik qilmasligi uchun qo‘limdan kelgan har qanday ishni qilsam, deyman.”⁴

Shu kunga qadar o‘zbek adabiyotida Abu Rayhon Beruniy siymosi gavdalatirilgan o‘nga yaqin romanlar yaratilgan bo‘lsada, hazrat Beruniyning hayotidan olingan quyidagi real voqea ularda aks ettirilmagan. Beruniy zamoniga nisbatan yaqin vaqtda yashab ijod qilgan olim Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Nodir hikoyatlar” deb nomlangan risolasining “Chohor maqola” bobida keltirilgan voqea Isajon Sulton talqinida asarning “Inna lillahi va inna ilayhi rojiun” deb nomlangan qismida shunday bayon qilinadi. “Voqea shunday bo‘libdi, buni menga Abu Rayhonning do‘sti, faqih Abu Hasan Valvalajiy aytib berdi.

–Hol so‘rash uchun Abu Rayhonning uyiga kirdim. Qarasam u jon berayotgan, g‘arg‘ara bilan nafas olib, ko‘kragi siqilayotgan ekan. O‘shanday hoida menga qarab:

–Sen bir kuni menga “Al-jaddat al-fasida” nima degan eding? – dedi. Men uning qiynalayotganiga rahmim kelib:

–Shunday holatda-ya? – deb so‘radim

–Ey Abul Hasan, – dedi Abu Rayhon, – men bu dunyo bilan xayrlashayotibman, o‘sha masalani bilmay ketganimdan ko‘ra, bilib ketganim yaxshiroq emasmi?

U masala meros hisoblash ilmi haqida edi. Men unga “al-jaddat al-fosida” hisobini tushuntirib berdim, u bo‘lsa uni yodlab oldi va o‘zi ham va’da qilgan narsasini menga o‘rgatdi. Shu bilan men uning oldidan chiqdim. Hali uyga yetmay, yo‘lda ketayotganimda Abu Rayhon jonini Haqqa topshirganini eshitdim...”⁵

⁴ Isajon Sulton. Abu Rayhon Beruniy. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. T.: 2023-yil 310-bet

⁵ Isajon Sulton. Abu Rayhon Beruniy. Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. T.: 2023-yil 322-323-betlar

Beshikdan to qabrgacha ilm izlashning go‘zal namunasini o‘z hayoti misolida ko‘rsatgan dahozotning o‘lim to‘shagidagi ahvoli Isajon Sulton taqlinida tarixiy haqiqat va badiiy mahorat uyg‘unligida tasvirlanganini ko‘rishimiz mumkin.

Xullas, dunyo tamaddunida o‘chmas iz qoldirgan, eralardagina dunyoga kelishi mumkin bo‘lgan bunday dahozotning hayoti ijodkorlar uchun qayta-qayta murojaat qilish mumkin bo‘lgan tunganmas manba hisoblanadi.